

ALAIN TOURAINE

A TÁRGY ÉS A MÓDSZER*

Idézzük fel kiindulási pontunkat: a szociológia a társadalmi viszonyokat tanulmányozza. Alapmódszerének ezek közvetlen megfigyelését és elemzését kell tehát lehetővé tennie. Ha viszont egy tendenciát, egy helyzetet vagy egy véleményt teszünk tanulmányozás tárgyává, az már önmagában is eltávolít bennünket a legfontosabb szociológiai mezőtől. Ebből adódik, hogy mára idejét múltá az a régi felosztás, amely a társadalmat olyan intézményekre bontotta fel, mint például család, politikai hatalom, üzem, város. Átadta a helyét olyan új „egységeknek”, amelyek mindegyikét – közvetve vagy akár közvetlenül – a társadalmi viszonyok terminusaival határozhatjuk meg: ide tartoznak a szervezetek és ezeken belül a tekintélyi-hatalmi viszonyok; a politikai döntések és a létrejöttükben szerepet játszó hatások; az osztályviszonyok, valamint azok a szerveződések, amelyek kizáró és megsemmisítő funkcióik révén hoznak létre egyfajta rendet. Ám ezek a társadalmi viszonyok nem láthatóak, épp ellenkezőleg: a rend és az uralom formái többé-kevésbé elfedik őket. A szociológia alapproblémája, hogy ezeket napvilágra hozza, hogy ne téveszthesse meg bennünket a társadalmi gyakorlat kategóriái.

Ehhez viszont a szociológus aktív beavatkozására van szükség. Napvilágra kell hoznia a szervezett és szankcionált eljárásmodok hálója által elrejtett társadalmi viszonyokat. Hogyan érheti ezt el? Ha elismerjük, hogy a rend és az uralom formái fedik el ezeket a viszonyokat, akkor mindenekelőtt az uralomnak és a rendnek alávetett dolgokra kell figyelmünket irányítani, valamint azokra az emberekre, akik tiltakoznak, illetve azokra, akiket ez a rend kizár és sújt. Nem azért, hogy privilegizáljuk ezeket a viselkedéseket és az őket fenntartó ideológiákat, hanem hogy láthatóvá tegyük és teljességében feltárjuk eltakart, rejtett oldalukat, a társadalmi viszonyokat. A rend és az általa használt technikai, adminisztratív vagy erkölcsi kategóriák mögött meg kell találnunk a domináns aktort, annak társadalmi érdekeit és kulturális orientációit. A szociológiai beavatkozást tehát így definiálhatjuk: *A szociológusok arra irányuló tevékenysége, hogy felfedjék s egyben az elemzés legfőbb tárgyává tegyék a társadalmi viszonyokat.* A legelső probléma, amelynek kutatásában alkalmaznunk kell a szociológiai beavatkozás módszerét, természetesen a társadalmi mozgalmak problematikája, mivel ezek centrális szerepet játszanak. Ezt a választást indokolja az is, hogy azokban a harcokban, amelyeket a társadalom kirekesztettjei vívnak a társadalmi renddel szemben, vagy amelyet egy szervezet tagjai folytatnak a szervezeten belül jobb pozíciók megszer-

* „L'objet et la méthode.” In: Alain Touraine: *La voix et le regard*, Edition du Seuil, Paris, 1978, 181-193.

zése érdekében, a konfliktusok korántsem oly nehezen elrejthetők, mint az egyes kulturális mezők ellenőrzéséért vívott harcokban. A nehézség, mint látni fogjuk, abban áll, hogy a globális társadalmi viszonyok szemügyrevételét antagónisztikus ideológiai erők jelenléte akadályozza. A társadalmi mozgalmaknak szentelt történeti irodalom gyakran megelégszik azzal, hogy reprodukálja ezeket az ideológiákat és megénekelje történelmi hősük nagy tetteit. De mi meg fogjuk találni annak a módját, hogy megszabaduljunk ettől a nehézségtől. Metodológiai kutatásunk tétjét megvilágítandó leszögezhetjük: célunk nem az, hogy technikákat és különböző eljárásokat mutassunk be, hanem az, hogy olyan módszert alkossunk meg, amely megfelel a társadalmi mozgalmak, illetve – tágabb értelemben – a kollektív cselekvéseket elemző szociológiai vizsgálódások logikájának.

Egy másfajta megközelítés

Az ember nem választhat szabadon a módszerek közül, hiszen mindegyik egy bizonyos elképzelést feltételez a vizsgált tények természetét illetően. Ha valaki egy jelenség fejlődését végig akarja követni, eseménysorokat kell tanulmányoznia; és ha az egyéni választások s a legtágabb értelemben vett fogyasztás érdekli, statisztikai módszerek segítségével kell összefüggéseket keresnie a preferenciák, a szándékok és a tényleges választások, illetve az aktorok egyes csoportjai között. Ezzel szemben egy döntést tanulmányozva nem járhatunk el így. Rekonstruálnunk kell mindazokat a történéseket, amelyek a döntésre befolyást gyakoroltak. E téren a kérdőíves kutatás éppúgy nem elégséges, mint a történeti. Ez utóbbi egyébként különösen elégtelen; egyrészt azért, mert csak olyan írott dokumentumokat, illetve képi ábrázolásokat vesz figyelembe, melyeket a társadalmi szerveződés meghatározott céllal hozott létre, másrészt azért, mert többnyire lehetetlen rekonstruálni egy döntés megszületésének folyamatát kizárólag ezekre a dokumentumokra támaszkodva, hiszen belőlük nem tárhatók fel az egyének, csoportok és társadalmi erők közötti viszonyok. Mindebből az következik, hogy a döntési mezőt a cselekvő kikérdezésével kell rekonstruálnunk, amihez esetenként a politikai folyamatok szimulálása is szükséges lehet. A társadalmi mozgalmak kutatása még a döntésekkel foglalkozó vizsgálódásoknál is távolabb áll a statisztikai felmérések és a történeti kutatások birodalmától. A mozgalmakra vonatkozó történeti dokumentumok általában elégtelenek. Már csak azért is, mert minél gyengébben szervezett egy mozgalom, annál kevesebb értelmiségit mozgósít.

Másfelől, még ha rendelkezünk is számos forrással, amennyiben ezek lényegében csak hitvallások, propagandisztikus, illetve ideologikus szövegek, annyiban botorság lenne gazdagon dokumentált kutatásról beszélni. Mivel a társadalmi mozgalmak erősen érdekelt felek az egyes konfliktusokban, az általuk létrehozott dokumentumok közvetlenül ideologikus jellegűek; és minél élesebbek a konfliktusok, annál nehezebb ideológiai állásfoglalást nem tartalmazó dokumentumokat találunk. Ráadásul, míg a kutatók nehézségek nélkül jutnak hozzá statisztikai mutatókhoz, már jóval nehezebb megismerniök

KITEKINTÉS

a döntés kulisszatitkait, s még nehezebb közel kerülniük az egyes társadalmi mozgalmakhoz. Hányszor hallottuk már, hogy szociológiai tanulmányaink csak a politikai és gazdasági vezetők számára lehetnek hasznosak, hiszen egyedül ők képesek elemezni és felhasználni az összegyűjtött információkat, holott a népi mozgalmaknak ténylegesen épp az lenne az érdeke, hogy információkat szerezzenek arról, miként szerveződnek ellenfeleik és milyen szándékok vezérik őket. Az a félelem, hogy kileshetik titkainkat, éppoly nagy, mint az a vágy, hogy tájékozottak legyünk ellenfeleinkről. Úgy tűnik tehát, hogy bármilyen jelenséget könnyebb tanulmányozni, mint a társadalmi mozgalmakat. A kérdőíves vizsgálat lehetővé teszi a statisztikai egységek megismerését; a történeti dokumentumok, a tárgyi és az írásos emlékek pedig jól tájékoztatnak arról, ami egy társadalomban a legnagyobb mértékben szervezett és kodifikált: a törvényszövegek – miként a börtönépületek – jól tájékoztatnak arról, hogy egy társadalom, egy állam vagy egy uralkodó osztály a jogszerűség, illetve a deviancia és a bűnözés milyen meghatározását szeretné elfogadtatni. De hogyan ragadjunk meg egy kollektív, konfliktuózus folyamatot? Miként mutathatjuk meg kutatásaink révén azt, miképp formálja önmagát a társadalom? Miként ragadhatjuk meg azt a drámát, melyben a szereplők egyelőre meg nem írt történetet találnak ki? Milyen pozíciót válasszunk az elemző számára? Ha a mozgalomba integrálódik, csupán ideológus lesz; ha távolságtartó vagy semleges, a mozgalom utasítja el. Ha kérdezőbiztosként lép fel, kérdései szétmorzsolják a mozgalmat, részint mert egyéni vélemények után kutat ott, ahol a kollektív cselekvés a jellemző, részint mert arra kíváncsi, hogy milyen feleletet lehet adni egy adott helyzetre; holott maga a mozgalom is folyton újradefiniálja a helyzetet. Mindemellett a könyvünk első felében kifejtett nézetek arra köteleznek, hogy a társadalmi mozgalmak tanulmányozására alkalmas módszert alkossunk meg, mely szakít azzal az ábrázolásmóddal, amely a társadalmat a környezet igényeire adott válaszok, technikák, szabályok, funkciók együtteseként jeleníti meg, és ehelyett lehetővé teszi, hogy úgy mutassuk be a társadalmat, mint ami önmagát építi s önmagát, a maga gyakorlatát saját történetiségéből és osztálykonfliktusaiból kiindulva alkotja meg.

Négy alapelve

Egy társadalmi csoport és méginkább egy társadalmi mozgalom harca olyan társadalmi konfliktus, amelyet a résztvevő felek számára közös kulturális tét definiál, illetve határol körül.

Arra kell tehát törekednünk, hogy olyan kutatási helyzetet teremtsünk, amely megmutatja a harcoknak ezt a természetét. Bezárkózni az aktorok tudatába vagy éppen ellenkezőleg, túllépni rajtuk azért, hogy viselkedésüket a helyzetből és annak fejlődéséből kiindulva helyezzük el, illetve magyarázzuk, ellentmondana a kutatás tárgyának. Mindez arra indít, hogy négy követelményt állítsunk fel és fordítsunk le a kutatási gyakorlat nyelvére.

1. Az első és a legfontosabb az, hogy kapcsolatba kell lépni magával a társadalmi mozgalommal. Nem elég, hogy cselekedeteket és gondolatokat tanul-

mányozunk; saját nézőpontunkat szembesítenünk kell az adott társadalmi mozgalom nézőpontjával. Gyakran előfordul, hogy az aktor emlékiratíróvá, történésszé vagy szociológussá válik; a beavatkozás során azonban az aktor mindig aktor marad. Az aktivisták azért vesznek részt a beavatkozásban, mert a mozgalom szempontjából hasznosnak ítélik. Így például a bordcaux-i egyetemista aktivisták szervezetük városi bizottságának egyik ülését halasztották el azért, hogy közreműködjenek hétvégi kutatómunkánkban. Az anti-nukleáris mozgalom szintén kimondottan igényelte a beavatkozást. Mivel elemzésünk a kollektív viselkedéseket vizsgálja, az aktivisták olyan csoportjával foglalkozunk, amelyeknek a tagjai teljes tudatossággal vallják magukat a mozgalom tagjának, és akik – miközben úgy gondolják, hogy az érintett csoport nevében lépnek fel – nem feltétlenül tartoznak az aktivisták legszűkebb csoportjába. A csoportok, amelyekkel a beavatkozást végeztük, tehát nem egyszerűen azonos véleményű csoportok vagy a hasonlóan gondolkodók valamiféle vitaklubjai. A résztvevőket kollektív, konfliktusos gyakorlat tartja össze.

Az általunk létrehozott csoportok tudják, hogy létezésük célja a szociológiai beavatkozás, ugyanakkor a csoporttagok mindig történeti aktorként gondolják el önmagukat, illetve olyan személyekként, akik csoportjuknál nagyobb létszámú valós, illetve potenciális aktorokat képviselnek.

2. A második alapelv lényege az, hogy túl kell lépünk a pusztán ideológiai diszkurzuson, és a csoportot aktivista szerepében kell megragadnunk. Ezért konfrontáljuk a csoportot már szinte létrejöttkor a vitapartnerekkel: a csoport önmagára és tevékenységére irányuló reflexiója csak e találkozások nyomán alakul ki, melyek sokkal közvetlenebbek azoknál, amelyek a konfliktusok során jönnek létre. Szükséges, hogy ilyen szembesítésekre ne csak az ellenfelek részvételével kerüljön sor, hanem a mozgalom különböző szintjeinek a képviselőivel is, legyenek akár vezetők, akár a mozgalom alsóbb szintjein tevékenykedők. A szembesítések során a kutatók általában tartózkodnak a beavatkozástól.

3. Amennyire könnyű megragadnunk egy társadalmi mozgalom három alapeleméből kettőt, az azonosulás elvét (A) és a szembenállás elvét (SZ), annál nehezebb megtennünk ezt az ellenfelekkel való vita tétjével, a totalitás elvével (T). Ez az elv csak a kutatók segítségével jelenhet meg. Miként a szembesítések az egyes társadalmi mozgalmak A–SZ dimenzióját reprezentálják, a kutatókkal történő találkozás az A–T dimenziót képviseli, minthogy a konfliktus tétjét a kutató hozza felszínre, aki nem azonosulhat az aktorral, s még kevésbé annak ellenfelével. Ha a kutató azonosul az aktivistákkal, akkor ideológusi, pontosabban doktrinér szerepre kárhóztatja magát, hiszen tevékenysége abban merül ki, hogy egy ideológia alapján másodlagos szöveget hoz létre. Pedig valójában a kutatónak olyan személynek kell lennie, akinek a segítségével a társadalmi mozgalom arra kényszerülhet, hogy szembesüljön az adott helyzettel; aki ugyanakkor az aktivistákkal és az ellenfelekkel is beszélő viszonyban van; és végül, de nem utolsósorban arra törekszik, hogy az egyes harcokban felmutassa a társadalmi mozgalmat, lehetővé téve ezáltal a konfliktus társadalmi és kulturális tétjeinek megragadását. Kezdetben a T-nek ez a je-

KITEKINTÉS

lenléte közvetett, csupán a kutatásra való utalás jelzi, ám a beavatkozás során egyre közvetlenebbé válik. Az egyetemisták mozgalmának szentelt kutatás legfőbb mozzanatát az aktivisták és a kutatásvezető közti hosszú vita jelentette, amelyben az utóbbinak erőnek erejével sikerült elérnie, hogy a csoportban vitatémává váljék a megismerés és annak társadalmi hasznossága. Ez volt a kutatásvezető szerint az egyetlen tét, melynek révén az egyetemisták harcra a társadalmi mozgalom színvonalára emelkedhet.

4. Az így létrejött csoportról joggal mondhatjuk, hogy benne egy konkrét harc, illetve társadalmi mozgalom jelenik meg. Erre az ad lehetőséget, hogy a csoport önelemzést folytat, azaz cselekvések helyett a beavatkozás révén rekonstruált cselekvési helyzet elemzésére kerül sor. Az elemzésnek részeseivé válnak az aktivisták, a kutató pedig azáltal ismerheti meg a mozgalmat, hogy részt vesz a csoport önelemző munkájában. Ezt az elemző munkát nem szabad összetéveszteni a szociológusi értelmezéssel, hisz ő nem válhat egyszerűen csoporttaggá, mint a többiek, akik továbbra is a harc résztvevői, és elemzési kategóriáik ennek megfelelően továbbra is a cselekvés kategóriáihoz kapcsolódnak. A szociológus viszont saját megfigyeléseit a társadalmi cselekvés elméleti kategóriáival írja le. A kutató kívülmaradása mégsem zárja ki elkötelezettségét. A kutató nem aktivista, ugyanakkor függetlensége azt a távolságtartást szolgálja, amely nélkül nem lehetne felfedezni a társadalmi mozgalom jegyeit a konkrét követelésekért folyó harcokban, illetve a lázadásszerű megmozdulásokban.

Az általunk elgondolt módszer tehát nagyon szorosan összekapcsolja a harci csoport önelemzését az elméleti hipotézisektől vezérelt szociológus beavatkozásával. Éppoly távol áll tehát a kísérleti eljárásoktól, mint a szimpátiamegnyilvánulásoktól vagy a csatlakozás aktusától. E kettősség sohasem oldódhat fel valamilyen teljes integrációban. Ezért igen fontos, hogy elválasszuk a kutató két funkcióját. Az egyik, amelyet agitátori funkciónak hívok, segíti az önelemzést, erősíti a csoportot, szervezi és élte a vitapartnerekkel való konfrontációkat, illetve felszínre hozza a nézeteltéréseket. A másikat titkári funkciónak nevezem, mivel az e funkciót betöltő kutató eleinte megelégszik az ülések tartalmának lejegyzésével, majd a későbbiekben egyre kritikásabb formában tesz fel kérdéseket a csoportnak, miközben továbbra is igyekszik megőrizni kívülállását. A legfontosabb, hogy mindenképpen képes legyen megkülönböztetni egymástól ezeket a funkciókat, még akkor is, ha többféle módon keveredhetnek is.

Az önelemzés és a beavatkozás társítása alapvető fontosságú. Ez esetben ugyanis nem arról van szó, hogy meghallgassunk egy ideologikus szöveget és nem is arról, hogy értelmező kommentárt fűzzünk az ideológiához. Az aktorok a beavatkozás keretétől szolgáló csoportokban való részvételük következtében eltávolodnak saját gyakorlatuktól, minthogy konstatálniuk kell, mekkora távolság választja el ideológiájukat, önmagukról alkotott képüket attól a képtől, amit ellenfeleik és partnereik alakítanak ki róluk. A csoport tagjainak ugyanakkor szembesülniük kell azzal is, mennyire sokféle saját megnyilatkozásaik. A beavatkozás résztvevői igyekeznek megérteni vitapartnereik álláspontját, és megpróbálják beépíteni ezeket saját tevékenységük elemzésébe. A

beavatkozás története az adott történelmi gyakorlat elemzéséhez való közeledésnek és a beavatkozó csoport önértelmezéséhez való visszakanyarodásnak a története. A csoport tagjai számára először az tárul fel, mennyire különböző jelentéseket tulajdonítanak tevékenységüknek. Fokozatosan emelkednek fel a legfontosabb, elméleti szinten értelmezendő problémához, ahhoz a kérdéshez, hogy a *társadalmi mozgalmak* mely ismerveivel rendelkezik az adott tevékenység? Ebben a szakaszban a kutató közvetlenül is részt vesz abban a munkában, amelynek révén el lehet jutni az elemzéshez. S végezetül a kutató, majd a csoport is közvetlenül értelmezi azt, ami a beavatkozás során történt. Így a beavatkozás távról sem korlátozódik valamiféle technikai eljárásra. A beavatkozás nem tekinthető a csoportos interjú sajátos típusának. A módszer és technikai megvalósítása nem választható el az analitikus eljárástól: az elmélet gyakorlatát képezi. Enélkül nem születhettek volna meg annak a szociológiának az aktusai, amely nem más, mint a cselekvés (action) szociológiája.

A szociológiai beavatkozás és a beavatkozás egyéb típusai

Ha beavatkozásról van szó és nem kísérletről, ez azt jelenti: amikor cselekszünk, egyúttal megismerési célokat is követünk. A szociálpszichológus olyan csoportokat tanulmányoz, amelyek – abban a reményben, hogy reflexiójuk megnövelheti beavatkozásuk hatékonyságát az őket érintő helyzetbe – elfogadják, hogy elemezzék szakmai szerepeiket, illetve azt, hogy miképpen képesek valamilyen változási folyamat kezelésére. Az oktatási célok érdekében szerveződő csoportok azoknak az akadályoknak az elhárítását tűzik célul, amelyek megnehezítik az új ismeretek szerzését. Ezekhez hasonlóan a szociológiai beavatkozás is különféle társadalmi mozgalmak aktivistáihoz fordul azaz a céllal, hogy fejlessze a *történelmi cselekvésre való képességüket*, azaz erősítse és magasabb szintre emelje harcukat. Nem arról van szó, hogy a cselekvő érdekeinek elfogadásából adódó korlátok ismeretében és mintegy az elméleti szociológia ellenében védelmére keljünk az alkalmazott szociológia egyik válfajának, hanem inkább arról, hogy belehelyezkedjünk egy szituációba, amelyben a szociológia legfőbb tárgya, a társadalmi viszonyok és a kollektív cselekvés közvetlenül is megmutatkozik. Meggyőződésem, hogy a szociológusok legfőbb feladata az, hogy a lehető legközvetlenebbül és a legkülönbözőbb helyzetekben tanulmányozzák a kollektív viselkedéseket. A szociológia akkor távolodik el leginkább a tulajdon tárgytól, amikor elkülönült individuumokat, illetve véleményeket vizsgál. Ezt csak olyan gyakorlati szempontok igazolhatják, mint például a rövid távú döntések előrelátásából vagy a piac ismeretéből adódó előnyök. Ha vannak is közös vonásai azoknak a különböző típusú beavatkozásoknak, amelyek mind egy társadalmi problémát tanulmányoznak egy érintett csoport viselkedésén keresztül, ez az azonosság nem fedheti el, hogy a beavatkozásoknak más a célja, más jellegű elemzést végeznek, és más társadalomfelfogáson is alapulnak. Sőt, a szociológiai beavatkozásokon belül meg kell különböztetnünk egymástól azokat, amelyek a cselekvé-

KITEKINTÉS

si rendszerekben, vagyis a most vizsgált mezőben elhelyezkedő csoportokkal foglalkoznak; azokat, amelyek azokkal a válaszokkal foglalkoznak, melyeket egy bizonyos rend vált ki; továbbá azokat, amelyek az embereknek a *válságban* mutatott viselkedését tanulmányozzák, és végül azokat, amelyek a *társadalmi változások* idején tanúsított viselkedéssel foglalkoznak. (Ez a felosztás megfelel a szociológia négy fő pontjának, amit e könyv első fejezetében elemeztünk).

A cselekvés felől tekintve a dolgot, a társadalmi viszonyok megnyilvánulhatnak közvetlenül, továbbá uralmi, befolyásolási és tekintélyi viszonyok formájában – attól függően, hogy a történeti rendszer, az intézmények avagy a szervezetek szintjén vizsgáljuk-e a kérdést. Egészen más a helyzet, ha a rend, a társadalmi szabályozásban szerepet játszó szervezetek és a szocializációs szervezetek szempontjából vizsgáljuk a dolgot, legyenek ezek akár elnyomó, integráló, akár nevelő jellegűek. Ez esetben a beemelés és a kizárás helyettesíti a társadalmi viszony terminusait. Bion szavaival: a cselekvés visszavonulásban vagy lázadásban, tagadásra vagy hódításra irányuló törekvésben, agresszióban vagy menekülésben nyilvánul meg. Az aktor nemigen fogható fel közösségként, inkább tömegként vagy szocializálatlan csőcselékként. A beavatkozás – az itt tárgyalt formájában – nem alkalmazható közvetlenül erre a területre. A lehető leggyorsabban meg kellene találnunk azt az új formát, amely teljesen megőrzi, miközben az új tárgyra alkalmazza a módszer alapelveit. Ugyanez a következtetés vonatkozik a *válsághelyzetbeli* viselkedésekre is, a társadalmi harcok eme spontán, közvetlen összeütközésekben megnyilvánuló formáira, és még inkább a *változással* kapcsolatba került csoportok viselkedésére. Itt már nagyon messze vagyunk a történetiségtől, és ennek megfelelően a szociológiai beavatkozásnak át kell alakulnia: párhuzamosan azzal, hogy a cselekvések elemzéséről a rend által meghatározott viselkedésformák elemzésére tér át, a válságra válaszoló, illetve a változásokra adott kollektív viselkedésformák elemzését kell előtérbe állítania. Másfelől az is probléma egyes beavatkozások esetében, hogy a társadalmi valóság különböző szintjeit vizsgálva nem tűzik célul konkrét harcok, illetve társadalmi mozgalmak elemzését. Ezek a beavatkozások gyakran csak egy szervezetnek vagy valamely összetevőjének a működését akarják javítani (például úgy, hogy kiküszöböljék az irracionális reakciókat, az inkoherenciát; jobban meghatározzák a szerepeket és a hierarchikus viszonyokat, feltárva ezenközben a bürokratikus jelenségeket, az autoriter magatartásmódok hatását). A beavatkozások egy másik típusánál az a cél, hogy javítsák egy döntési rendszer, egy intézmény működését, lehetővé téve egy csoport számára, hogy jobban alkalmazkodjék a külső és belső hatásokhoz. A beavatkozások utolsó típusánál végül az a cél, hogy felgyorsítsák a kulturális *modernizációt*, és ily módon felszámolják az elavult kulturális mintákat és tekintélyi viszonyokat. A beavatkozás e három utóbbi típusa mindenképpen eltér attól, amelyről itt szó van; még akkor is, ha a társadalmi mozgalmakat éppen saját területüktől távol próbálják fellelni, például egy válsághoz vagy egy átalakuláshoz kapcsolódóan. Minél jobban megközelítjük a szervezetek és a modernizáció szintjét, és minél inkább elfogadjuk a szociálpszichológiai nézőpontot, annál inkább el kell fogad-

nunk azt is, hogy olyan társadalmi egységen belül kell vizsgálódnunk, amelyet a társadalmi valóság felsőbb szintjei határoznak meg, nevezetesen az intézmények és a történeti alakulat szintjei. Ez esetben viszont felléphet egy igen komoly tényező, az a veszély, hogy valamilyen konzervatív logikába zárkózunk be. E veszélyt csak úgy korlátozhatjuk, ha csupán olyan célokat tűzünk magunk elé, amelyek megragadhatók kizárólag pszichológiai terminusokban. Az intézmények szintjén a beavatkozásnak ennél kisebb a kockázata, nevezetesen az, hogy előnyben részesítheti a reformista, a változáshoz alkalmazkodó viselkedésformákat azokkal szemben, melyek a helyzet radikálisabb átalakítását célozzák.

E kockázatok elyben megakadályozhatják azt, hogy az intézményes és a szervezeti problémákat meghatározóiktól, azaz a történeti alakulattól és az osztályviszonyoktól függetlenül tanulmányozzák. Egyedül a szociológiai beavatkozások tartják tiszteletben ezt a hierarchiát, megakadályozva, hogy az előbbiek olyasfajta beavatkozásokkal keveredjenek, amelyek ugyan hasznosak lehetnek, ám ugyanakkor azzal a kockázattal járnak, hogy fordított perspektívából szemlélik a társadalmat, elsőbbséget adva annak, aminek valójában alárendeltnek kellene maradnia. Visszatérek még azokra a célok tekintetében mutatkozó különbségekre, amelyek megkülönböztetik az itt bemutatott szociológiai beavatkozást a szociálpszichológiai adaptációs csoportoktól és a psichoanalízis által inspirált önfelzabardító csoportoktól. Valójában e módszerek egyetlen közös jellemzője az, hogy korlátozott létszámú csoportokkal dolgoznak. Ez a választás könnyen igazolható módszertani megfontolásokkal, de vajon nem jár-e szükségszerűen együtt azzal a nehézséggel, hogy a nagy politikai és társadalmi problémákat a csoportdinamika kérdéseire szűkítik le? Nem teljesen indokolt ez a félelem. Ha közjóléti bizottságról vagy egy üzemi sztrájk-bizottságáról beszélünk, ez vajon szükségszerűen azt jelenti-e, hogy a politikát a csoportpszichológia dimenziójára szűkítjük? A társadalmi mozgalmak tevékenységét általában szűkebb csoportok irányítják: sejtek, szekciók, csoportok, s a bennünket érő kritikák leggyakrabban azoktól az aktivistáktól származnak, akik maguk is egy-egy kis létszámú csoporthoz tartoznak. Valójában e nagyon is felszínes kritika mögött jellegzetes elgondolás húzódik meg: megfogalmazói úgy gondolják, hogy egy társadalmi mozgalom nem annyira akaratos tevékenység, mint inkább egyfajta történelmi törés eredménye, amely akkor következik be, ha az adott hatalmi berendezkedés *válságba* jut, és amely akkor válhat jelentőssé, ha a népi követelések szövetségesre találnak az adott politikai rendszerben, főként pedig akkor, ha egy szervezett élcsapat ki tudja használni ezt a konjunktúrát.

Ebből a nézőponthól a társadalmi mozgalmak nem normatív módon irányított cselekvések, hanem gazdasági folyamatok megnyilvánulásmódjai, vagy épp ellenkezőleg: vágyak vagy szükségletek kifejeződései.

Ugyanez a vád éri azokat is, akik meg akarják hallani és föl akarják erősíteni az elnyomottak hangját, így például a szubjektívizmussal és reformizmussal megvádolt Paulo Freirét is, akitől ehelyütt jó néhány, a fenti vádakat megcáfoló gondolatot idézhetnénk, mindenekelőtt a *Pédagogie des opprimés* (Az elnyomottak pedagógiája) című művéből. Freire többek között azokat a forradal-

KITEKINTÉS

márokat bírálja, akik a lelkük mélyén ott őrzik a „néptömegek cselekvésre való természetes képtelenségéről” szóló mítoszt, ami a nép megvetésére és egyfajta propagandista attitűdre készíti őket. Innen már csak egy lépés, hogy a forradalom objektumának szerepére kárhóztassák a népet. Freire jogosan veti el objektum és szubjektum sommás szembeállítását. A leginkább elnyomottak és kizsákmányoltak sem teljesen elidegenedettek: megőrzik a helyzetükhöz való tudatos viszonyukat. Mindennapi életükben kiszolgáltatottak, kezdeményezési lehetőségeik tekintetében korlátozottak, és így nem is gondolkodhatnak úgy, mint azok, akik a történelem nagy csatáit és hadműveleteit irányítják; viszont az utóbbiak gyakran tudományos illúziók rabjává válnak. A beavatkozás, akár csak a pedagógiai jellegű avagy a helyi kezdeményezéseket segítő tevékenységek – ellentétben az aktivisták által kifejtett propagandával –, abban segíti a cselekvőket, hogy megszabaduljanak a helyzetükből fakadó kényszerektől és eljussanak az elemzés szintjére, hogy aztán hatékonyabban tudjanak cselekedni. Ez pedig visszavezet bennünket egy módszertaninak tűnő problémához, amely mögött sokkal alapvetőbb választás is meghúzódik. Igen, én az egyes társadalmi mozgalmakat inkább cselekvéseként fogom föl, mintsem válságtünetként, s nem értek egyet azzal, hogy az uralom elutasítása elválasztható lenne valamiféle pozitív társadalomátalakítási tervtől. Ezért különböztettem meg társadalmi mozgalmat és kritikai cselekvést. Azok, akik meggondolatlanul pszichologizmusról beszélnek, kizárólag a kritikai cselekvést tartják helyesnek, és ugyanakkor rosszmájú kritikákkal illetik a társadalmi mozgalmakat, minthogy szerintük ezekre még mindig a reformizmus nyomja rá bélyegét. Ez doktrinér felfogás, amely a legsúlyosabb veszélyeket rejti magában: minthogy gyanúperrel él a társadalmi mozgalmakkal szemben, abszolút bizalmat szavaz a politikai és ideológiai élcsapatoknak, amelyek ebben a helyzetben indíttatást érezhetnek arra, hogy kiépítsék saját, nem kevésbé abszolút hatalmukat.

Permanens szociológia

A beavatkozásban részt vevő csoport nem *önmagára* és nem is tulajdonképpen működésére *összpontosít*, hanem arra a konkrét harcra és a mozgalomra, amelyet képvisel. Akik részt vesznek a beavatkozásban, továbbra is tagjai a mozgalomnak, és amikor a tulajdonképpeni beavatkozás befejeződik, fontos, hogy a cselekvők hasznosítani tudják tapasztalataikat.

A beavatkozás azon az elven alapul, hogy létre kell jönnie és a lehető leghosszabb ideig fenn kell maradnia a cselekvés és az elmélet közötti cserekapcsolatnak. Ezért beszéltek én *permanens szociológiáról*. Az önelemzés és a beavatkozás összekapcsolása olyan csoportokban, amelyek néhány hónapig rendszeresen összegyűlnek, úgy tűnik, a cselekvés és az elemzés közötti efféle kommunikáció fő formája lehet. Ugyanakkor ki kell egészülnie újabb kommunikációs folyamatokkal, hogy az elemzés első eredményeit megerősíthessék olyan ismeretek, amelyekből kiderül, miként is hatottak a cselekvők viselkedésére és harcára az előző kommunikációs folyamatok. Nyíltan ki kell monda-

nunk, hogy e munkával hozzá szeretnénk járulni a társadalmi mozgalmak fejlődéséhez. Senki sem gondolhatja, arra vágyunk, hogy kitaláljunk, illetve ilyen-olyan elemekből létrehozzunk társadalmi mozgalmakat. Ez egyébként teljesen nevetséges is lenne.

Ugyanakkor tényleg célunk annak elősegítése, hogy a társadalom a történeti cselekvés elképzelhető legmagasabb szintjén élje meg, és ne vakon viselje el válságait és konfliktusait. Ez az oka annak, hogy a mozgalmak aktivistái is részt vesznek a beavatkozásban: tudják, az a célunk, hogy mozgalmuk továbbfejlődjön. Néhányan úgy vélik, hogy a történelmet túl sok konfliktus és ideológia járja át. Én ezzel szemben úgy gondolom, hogy a történelmet a remények szertefoszlása, a gondolatoknak a helyzetre való alkalmazhatatlansága és a társadalmi cselekvésre vonatkozó reflexió gyengesége jellemzi, továbbá az, hogy a gondolatok nem illeszkednek kellőképpen a helyzethez. A gazdasági aktorokat ma már nem jellemzi oly fokú tudatlanság tetteik értelméről, mint a közelmúltban. A társadalmi mozgalmak miért is ne hasznosíthatnák az olyan szociológiai elemzések eredményeit, amelyek megvilágítják problémáikat és tetteiket? Ma még az a legelterjedtebb vélemény, hogy a szociológusnak szakértői szerepet kell betöltenie, tájékoztatnia kell a döntéshozót a helyzetről, miként a meteorológia is informálja a földművelőt vagy a turistát. Egészen másról van itt szó. Tekintetünket nem a helyzetre, hanem a cselekvésre fordítjuk, nem az intenciókra, hanem a társadalmi viszonyokra és a társadalmi cselekvési mezőkre. Mikor azt a célt tűzzük magunk elé, hogy magasabb szintre emeljük a társadalomban a történeti cselekvés színvonalát, egyúttal olyan eszközökre is szert teszünk, amelyekkel érzékelhetjük saját eredményeinket és javíthatunk kutatási gyakorlatunkon. Ezért a permanens szociológia művelői – feltéve hogy már vizsgálódásaik kezdetén képesek módszerük pontos meghatározására – bizony számíthatnak arra, hogy menet közben tovább finomodik ez a módszer (ugyanakkor persze az elért eredmények új problémákat is felvetnek majd). A legfontosabb, hogy elfogadjuk ezt az új kutatási tárgyat, mely új vizsgálati módszert tesz szükségessé, és arra készíteti a kutatót, hogy új módon viszonyuljon a tanulmányozott aktorokhoz. A kifejezetten szociológiai terület vizsgálatát célul tűző beavatkozások arra hívják fel a figyelmet, hogy az objektív és a szubjektív faktor között a társadalmi viszonyok és a társadalmi cselekvés birodalma helyezkedik el, amelynek tanulmányozása újszerű kutatási gyakorlatot igényel.

Illés Márta és Bajomi Iván fordítása